

Розділ VII.

КРИМІНОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 343.224.1

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Козубовська Ірина Василівна,
доктор педагогічних наук, професор
кафедри соціальної роботи
Ужгородського національного університету

Чері Т. Т.,
докторант Інституту психології
Академії педагогічних наук України

У будь-якому суспільстві існує певна система норм і правил поведінки, дотримання яких є обов'язковим для всіх членів суспільства. Поняття „норма” може вживатися в широкому значенні (це – „правило, якому підпорядкована будь-яка діяльність”, тобто, норма – це закон діяльності [1]), а також у вузькому значенні, коли норма розглядається не як будь-які правила для дій, а тільки такі, які регулюють соціальну поведінку людей, взаємовідносини між особистістю і суспільством. Таким чином, мова йде про норми соціальні. Система соціальних норм є мірою діяльності, спрямованої на задоволення людиною своїх потреб, інтересів, на досягнення певних цілей. Вона окреслює межі допустимого, зумовлює санкції за відхід від них. Соціальні норми становлять основу визначення активної життєвої позиції людини.

Усі соціальні норми вимагають або утримання від певних вчинків або активне здійснення тих чи інших дій. Отже, відхиленням від норми можна вважати „невідповідність поведінки або розвитку особистості суспільним вимогам” [2].

Соціальні норми (правові, моральні, етичні) закріплені у відповідних документах. Слід відмітити, що багато з цих норм поєднують одночасно правові, моральні, етичні вимоги до поведінки людини, тому в окремих випадках порушення якоїсь норми розглядається як неетичний, аморальний вчинок, а в інших – вчинок визнається не тільки неетичним, але й протиправним і карається законом. Якби найбільш важливі норми і правила поведінки, прийняті в даному суспільстві, не були закріплені у відповідних правових актах, суспіль-

ство не змогло б існувати: безпорядок, безладдя, анархія неминуче привели б його до загибелі.

Тому всі найважливіші відносини, в які вступає людина, і зокрема ті, від яких залежить рівень її свободи, є правовими відносинами.

З цього приводу можна навести відомий вислів Гете, який став крилатим: „Тільки в законі може існувати істинна свобода”.

Перші правові акти, які виробило людство, – це закони Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.). Закони були і в більш стародавніх державах (наприклад в Шумері), але у нас дуже мало відомостей про них. Деякі з цих законів дуже цікаві і мають безпосереднє відношення до теми нашого дослідження. Наприклад, древньоіндійські закони Ману (міфічний бог – прабатько людей) являли собою суміш норм звичайного права, моральних норм, релігійних вірувань [3]. Особливо цікавим є факт, що в цих законах висловлюється думка про те, що бог створив людей з різними психологічними властивостями (гуманність, жорстокість, чесність, брехливість, скромність, зазнаїство тощо) і, відповідно, їх поведінка буде різною, але в цьому випадку різними будуть у них і права.

Стародавні закони (Хаммурапі, Ману та ін.) вражали своєю похмурістю, жорстокістю. Класичними вважаються закони щодо поведінки членів суспільства, які існували в Стародавній Греції, Римі. Недаремно і сьогодні юристи вивчають римське право.

Право феодального суспільства розвивалось під значним впливом релігії. Догмати церкви стали одночасно і політичними актами, а біблійські тексти часто мали в суді силу закону.

Досить жорстокими були закони середньовіччя, хоч говорити про єдину чітку систему законів тут немає можливості, бо вона була відсутня. Буржуазне суспільство в значній мірі впорядкувало, систематизувало закони. Саме в буржуазний період історії склались юридичні аксіоми (істини, які не вимагають доказів). З тих пір вони діють у більшості цивілізованих країн. На жаль, вся історія людства свідчить про те, що законодавче закріплення основних норм і правил поведінки ще не забезпечує узгодженості з цими нормами поведінки. На всіх без винятку етапах розвитку людського суспільства мали місце випадки свідомого порушення норм і правил поведінки окремими громадянами, тобто прояви антисуспільної поведінки. Антисуспільна поведінка може виражатися в трьох основних формах: 1) антисоціальний проступок, основною особливістю якого є порушення морально-етичних норм і правил поведінки; 2) правопорушення, особливістю якого є порушення моральних і правових норм; 3) злочин – найбільш небезпечна форма антисоціальної поведінки, яка передбачає кримінальне покарання. Слід відмітити, що система покарань, передбачених законодавством, та її реалізація не дають відчутних результатів у боротьбі з антисоціальними проявами. В окремі періоди рівень злочинності може дещо знизитися, в інші – знову зрости.

Отже, очевидно, не стільки вдосконалення системи покарань (хоч і це, звичайно, потрібно), скільки своєчасна профілактична робота повинна стати основним напрямком у боротьбі з порушеннями норм і правил поведінки, прийнятих в даному суспільстві. Вважаємо за необхідне підкреслити, що профілактика обов'язково повинна бути своєчасною, тому що практика переконливо свідчить про те, що часто профілактичні заходи починають проводитися тоді, коли вони вже не можуть дати ефективних результатів. Сьогодні посилюється тенденція до збільшення кількості антисуспільних проявів, що пов'язано з тими складними політичними, соціально-економічними умовами, які склалися в суспільстві. За останні роки суттєво зріс рівень злочинності в країні в цілому. Але особливо небезпечною є стійка тенденція до зростання рівня дитячої злочинності, яка за останні 2-3 роки зросла в 3-4 рази.

Звичайно, правопорушення неповнолітніх – це дії, які, як правило, не становлять значної суспільної небезпеки, характеризуються примітивністю способів їх вчинення, часто мають чітко виражену "дитячу" мотивацію. Але вони надзвичайно небезпечні тим, що в разі відсутності своєчасної реакції на них з боку батьків, учителів, громадськості, правоохоронних органів, можуть набувати систематичного характеру, сприяти поглибленню соціальної деформації особистості.

Слід відмітити, що сьогодні питанням профілактики правопорушень неповнолітніх надається значна увага відповідними державними органа-

ми та інститутами, в тому числі й Міністерством освіти і науки України.

Проблема протиправної поведінки неповнолітніх та її профілактики протягом останніх років досить інтенсивно досліджувалась як українськими вченими, так і вченими близького і далекого зарубіжжя: психологами, педагогами, медиками, юристами. Зокрема, психолого-педагогічні аспекти проблеми вивчали: М. О. Алемаскін, Л. М. Зюбін, І. О. Невський, Е. Г. Костяшкін, Г. Г. Бочкарьова, Б. Ф. Басв, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, З. Г. Зайцева, Г. С. Корда, І. С. Дьоміна, М. В. Синьов та ін. Правові аспекти досліджували: В. М. Кудрявцев, Г. М. Мінковський, М. В. Костицький, В. Г. Нор, О. П. Тузов та ін. Медичні аспекти розкриті в роботах: В. В. Лебединського, М. І. Буянова, Г. І. Фелінської, О. І. Селецького, С. О. Тарарухіна та ін. Зусилля цих вчених були спрямовані на дослідження причин виникнення відхилень у поведінці неповнолітніх, розробку діагностичних методик відхилень у психічному розвитку і поведінці, вивчення явища важковиховуваності дітей та його зв'язку з правопорушеннями, пошуки шляхів ефективної профілактики протиправної поведінки, визначення ролі школи, сім'ї, позашкільних дитячих установ та спеціальних виховних закладів у профілактичній роботі з неповнолітніми. Важливе значення для розробки теоретичних основ профілактики протиправної поведінки мали також фундаментальні дослідження загальних проблем виховання таких відомих українських вчених, як М. Д. Ярмаченка, А. М. Алексюка, І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало, Б. С. Кобзаря, Н. В. Чепелевої, С. Я. Дем'янчука, М. Й. Боришевського, О. В. Киричука та ін.

Серед західних зарубіжних вчених, які внесли значний вклад у вивчення проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх, слід відзначити таких як Дж. Джілберт, І. Шелдон, Д. Доллард, Д. Вест, Дж. Боублі, М. Ратгер, К. Леонгард та ін.

Проте сьогодні у суспільно-педагогічній практиці, навчально-виховному процесі школи мають місце певні суперечності, які зумовлюють об'єктивну необхідність більш глибокого теоретичного обґрунтування і практичного удосконалення системи профілактики протиправної поведінки неповнолітніх, зокрема ранньої профілактики.

Так, суспільство величезні надії в подальшій розбудові державності України, утвердженні її суверенності, відродженні національної свідомості покладає на сьогоднішніх юнаків та дівчат. У той же час сьогодні, коли в нашій країні відбуваються широкомасштабні процеси соціально-економічних і політичних змін, коли максимально загострюються суспільні суперечності, саме неповнолітні перебувають чи не в найважчому становищі внаслідок несформованості власної системи стійких моральних переконань, ціннісних орієнтацій, що не дає їм змоги адекватно реагувати на події, факти навколишнього життя, сприяє скоєнню ними правопорушень.

Складні проблеми виховання учнівської молоді (в тому числі й підлітків, схильних до правопорушень) в нових умовах загострення соціально-економічних і політичних протиріч, педагоги здебільшого намагаються розв'язувати традиційними засобами і методами, що не дає позитивних відчутних результатів.

Неповнолітні правопорушники-підлітки перевиховуються у спецшколах, проте, на нашу думку, сьогодні там не створені належні умови для їх перевиховання. Вже сам факт тривалого перебування підлітка в оточенні великої групи осіб з негативною соціальною спрямованістю, схильних до правопорушень, не може позитивно вплинути на формування особистості. Крім цього, режим спеціальної школи породжує певну обмеженість в отриманні різносторонньої інформації про події в країні, розвиток культури, науки, техніки. В умовах спецшколи затримується і пошук морального ідеалу, який особливо інтенсивно відбувається саме в підлітковому віці. Можна навести ще чимало фактів щодо недоцільності перебування підлітків у спецшколах (крім, звичайно, окремих виняткових випадків). Про недостатню ефективність перевиховання в спеціальних закладах свідчить і значна кількість рецидивів злочинності серед вихованців спецшкіл.

Необхідність забезпечення ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх декларується, але реалізація конкретних профілактичних заходів у суспільно-педагогічну практику здійснюється слабо.⁹ Одна з причин цього – відсутність чітко визначеного суб'єкта ранньої профілактики. Традиційно заходами ранньої профілактики вважаються: а) оздоровлення середовища і надання допомоги неповнолітнім, які виявилися в несприятливих умовах життя і виховання, ще до того, як негативна дія цих умов суттєво вплине на їх поведінку; б) попередження переходу на злочинний шлях і створення умов для виправлення осіб, які допускають правопорушення, що не караються законом.

Як правило, в літературі, виділяють такі напрямки профілактичних впливів, як економічний, соціальний, правовий. У той же час не можна не відмітити і певне значення об'єкта цих впливів (людину), яка вдосконалюється чи деформується під впливом названих факторів і, відповідно, неадекватно може їх сприймати, інтерпретувати у відповідності зі своїм психологічним статусом, системою потреб, інтересів, переконань. Отже, правомірно говорити про психологічний чи психолого-педагогічні аспекти профілактики протиправної поведінки, про необхідність виявлення найперших симптомів відхилення у психічному і моральному розвитку особистості, забезпечення діагностики їх характеру і глибини, виділення тих суттєвих особистісних психологічних характеристик, які включаються в систему факторів, що визначають антисуспільну поведінку, та розробку

відповідних корекційних програм. Вважаємо, що домінуюча роль у забезпеченні психолого-педагогічних аспектів ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх належить сьогоднішній психологічній службі – основному суб'єкту ранньої профілактики. Психологічна служба в школі була створена з метою максимального сприяння психічному і особистісному розвитку кожного учня. Основне її завдання – забезпечення психологічних умов для всебічного гармонійного розвитку учнів, порушення яких перешкоджає своєчасній реалізації вікових та індивідуальних можливостей учнів, викликає необхідність корекційної роботи.

Профілактична діяльність шкільної психологічної служби базується на науково обгрунтованій системі ранньої діагностики причин, мотивів і характеру протиправних дій, розробці та реалізації на гуманістичній основі спільно з педагогічним колективом конкретних програм корекції поведінки учнів.

Діяльність шкільної психологічної служби передбачає взаємодію з педагогічним колективом, батьками. Якщо забезпечення психодіагностики – це прерогатива в основному шкільного психолога, то розробка і реалізація конкретних психокорекційних програм здійснюється спільними зусиллями психолога, вчителя і батьків.

Доведено, що правопорушення та інші антисуспільні прояви в їх поведінці, як правило, не є несподіваними, випадковими. Це – закономірний наслідок тривалого процесу соціальної деформації особистості. Поступово складаються елементи майбутнього антисоціального вчинку, формуються його основні риси. Вважаємо, що така поступовість і гнучкість процесу формування антисуспільної поведінки дає реальну основу для успішного здійснення профілактичних заходів.

Глибоке вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості важковиховуваних дітей та неповнолітніх правопорушників, а також їх найближчого соціального оточення – важлива складова ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх, фактично – одна з найважливіших передумов ефективності профілактичної роботи.

У вирішенні цього завдання основна роль, на нашу думку, повинна належати шкільній психологічній службі, оскільки на сьогоднішній день ні працівники правоохоронних органів, ні навіть педагоги не мають достатнього рівня психологічної підготовки, щоб отримати достовірну, об'єктивну, повну інформацію про особливості психіки неповнолітнього правопорушника.

І хоч в цілому успішна профілактика правопорушень неповнолітніх обов'язково передбачає взаємодію педагогів, батьків, психологів, медиків, правоохоронних органів, громадськості і т.д., вивчення особистості неповнолітніх, схильних до правопорушень, безперечно, стосується в першу чергу шкільної психологічної служби.

Підкреслимо, що в процесі вивчення особистості неповнолітнього правопорушника, його найближчого соціального оточення з метою виявлення причин протиправної поведінки, для психолога основне значення має власне психологічна діагностика. Так, наприклад, вивчаючи сім'ю неповнолітнього, його оточення в школі та за її межами, входження в неформальні групи, для психолога важливо не просто зафіксувати той чи інший факт, наприклад, участь неповнолітнього в якомусь неформальному об'єднанні, але виявити, які потреби він задовольняє при цьому: хоче самоутвердитися чи відчутти себе більш захищеним у групі, реалізувати мотивацію дружнього спілкування чи задовольнити потребу в алкоголі, наркотиках, отримати сексуальне задоволення тощо.

Надзвичайно важливо простежити шлях, який привів неповнолітнього в дану групу, виявити суб'єктивне ставлення підлітка до себе, своєї поведінки, групи. Все це має важливе значення для організації подальшої роботи з неповнолітнім.

Для юридичної науки і практики конкретне правопорушення – це "діяння, яке складається з чотирьох елементів: об'єкта, суб'єкта, об'єктивної і суб'єктивної сторони" [4].

Для психології правопорушення – це процес, який розгортається як в просторі, так і в часі. При цьому враховуються не тільки самі дії, які складають протиправний вчинок, але і події, які передували їм.

Таким чином, розкривається генезис протиправної поведінки, тобто її походження і розвиток.

Загальновідоме положення про те, що правопорушення і злочини мають соціальну природу аж ніяк не означає, що можна ігнорувати роль біологічних факторів у формуванні протиправного способу поведінки.

Виявлення так званих психобіологічних передумов асоціальної поведінки, які ускладнюють соціальну адаптацію індивіда, має важливе значення в роботі шкільного психолога у зв'язку з превентивною практикою, тому що дозволяє про-

водити корекційно-профілактичну роботу з врахуванням всіх факторів, які могли зумовити відхилення у поведінці неповнолітнього. Несприятливі біопсихологічні фактори вимагають додаткових заходів впливу, причому, як правило, не тільки психолого-педагогічних, але й медичних.

Результати нашого дослідження показують, що психолог повинен звертати особливу увагу на можливу патологію потреб і потягів; нервові і психічні захворювання та пограничні стани, що підвищує збудженість нервової системи, зумовлює неадекватну реакцію і ускладнює соціальний контроль за діями; успадковані захворювання, особливо ускладнені алкоголізмом; психофізіологічне перевантаження, конфліктні ситуації, іноді несприятливе екологічне середовище, що може призвести до психосоматичних, алергічних, токсичних захворювань.

При вивченні причин протиправної поведінки неповнолітніх важливим є аналіз особистості у взаємодії з середовищем, оскільки протиправна поведінка породжується не особистістю чи середовищем, а саме їх взаємодією.

У ряді випадків ця взаємодія, якщо вона має місце протягом тривалого періоду, сильно впливає на особистість і породжує не окремі протиправні вчинки, а стійку протиправну орієнтацію. Така особистість здатна здійснювати правопорушення навіть при зміні соціальних умов.

Отже, сформулюємо основні положення підходу до вивчення природи протиправної поведінки особистості неповнолітнього правопорушника:

- особистість вивчається як складна система, в якій виділяються елементи, що мають безпосередній чи опосередкований зв'язок з протиправною поведінкою;

- особистість пізнається через його діяльність, через взаємодію з соціальним середовищем;

- не тільки особистість та її діяльність, але й обов'язково соціальне середовище (особливо мікросередовище) повинні бути в полі зору психолога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філософський словник /За ред.В.І.Шинкарука. – 2 вид., перероб. і доп. – К.: Гол.ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
2. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. – М.: Мысль, 1972. – 180 с.
3. Никитин А.Ф. Что такое правовая культура?: Кн. для учащихся ст. классов. – М.: Просвещение, 1988. – 112 с.
4. Коновалова В.Е. Правовая психология: Учебное пособие для юрид.вузов и фак. – Харків: "Основа" при ХГУ, 1990. – 198 с.